

Józef STYK

Dyfuzja innowacji a proces modernizacji wiejskich społeczności lokalnych

The Diffusion of Innovations and the Process of Modernizing
Local Rural Communities

Диффузия новшества а процесс модернизации сельского локального общества

W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że badania empiryczne oraz ustalenia teoretyczne w zakresie teorii dyfuzji innowacji można odnieść do 6 kierunków, ale tylko pierwsze dwa dają się rozgraniczyć czasowo. Pierwszy z nich pojawił się w latach dwudziestych w ramach antropologii kultury (ewolucjoniści i tzw. dyfuzjoniści, którzy szukali prawidłowości w zakresie przenikania kultury lub jej elementów jednego systemu społecznego do innego).

Drugim nurtem badawczym w zakresie problematyki innowacji była wczesna socjologia. Po raz pierwszy termin „dyfuzja innowacji” został użyty przez G. Tarde’a w pracy o prawach naśladownictwa („Les lois de l’imitation”), wydanej w Paryżu w 1895 r., a następnie w 1903 r. Ta orientacja badawcza, obracająca się w kategoriach naśladownictwa, była kontynuowana do lat czterdziestych m. in. przez: C. G. Bowersa, E. Pemberton, E. C. McVoy’a¹. Wypracowano w ramach tego nurtu podstawowe pojęcia i metody, natomiast mniejsza jest wartość ustaleń teoretycznych.

Trzeci nurt badań nad dyfuzją innowacji, bardzo płodny poznawczo i kontynuowany do dnia dzisiejszego, rozwinął się w socjologii wsi. Został on zapoczątkowany, podobnie zresztą jak cała ta subdyscyplina, w Stanach Zjednoczonych. Pierwsze badania nad przyswajaniem innowacji rolniczych przeprowadził M. C. Wilson w początku lat czterdziestych.

¹ E. C. McVoy, *Patterns of Diffusion in the United States*, „American Sociological Review” 1940, nr 5.

Istotne i przełomowe okazały się studia B. Ryana i N. C. Grossa nad przyswajaniem hybrydu kukurydzy w stanie Iowa, ogłoszone drukiem w 1943 r.² W tym nurcie badań mieszczą się prace E. A. Wilkeninga³, E. M. Rogersa⁴, a z europejskich: A. W. Van den Bana, H. Mendrasa⁵, B. Gałęskiego i in.

Studia nad procesem dyfuzji innowacji były prowadzone również w zakresie socjologii wychowania (nurt czwarty, np. P. M. Mort, F. G. Cornell, 1962). Piąty kierunek interesujących nas tu badań rozwinął się w socjologii przemysłu (C. F. Carter, B. R. Williams i in.) oraz — szósty — w socjologii medycyny (T. Caplow, J. J. Raymond, J. Coleman, E. Katz, H. Menzel) od lat pięćdziesiątych. Największy dorobek badawczy, metodologiczny i teoretyczny wypracowano jednak w ramach socjologii wsi⁶.

W wyniku tych wielokierunkowych badań ukształtował się „swoisty dział wiedzy, a mianowicie zbiór twierdzeń o procesach wprowadzania innowacji do różnych dziedzin życia zbiorowości ludzkich”⁷.

W socjologii polskiej problematyka dyfuzji innowacji do wsi i rolnictwa występuje — acz fragmentarycznie — niemal od jej początku. Znaleźć ją można już w najstarszych monografiach wiejskich społeczności lokalnych, których autorzy śledzą m. in. przemiany gospodarcze i kulturalne tych zbiorowości, a wśród nich wprowadzanie innowacji i ulepszeń. Drugi nurt wczesnych zainteresowań tą problematyką w Polsce stanowi wykorzystywanie materiałów autobiograficznych, czyli metoda dokumentów osobistych, zapoczątkowana przez W. Thomasa i F. Znanieckiego w „Chłopi polskim w Europie i w Ameryce”. Dokumenty osobiste przedstawicieli warstwy czy klasy chłopskiej w Polsce stanowią

² B. Ryan, N. C. Gross, *The Diffusion of Hybrid Seed Corn in Two Iowa Communities*, „Rural Sociology” 1943, nr 3.

³ E. A. Wilkening, autor wielu opracowań dotyczących innowacji w rolnictwie, np. *The Process of Acceptance of Technological Innovations in Rural Society*, [w:] *Rural Sociology*, red. A. L. Bertrand, New York—Toronto—London 1958 s. 386—399; *Acceptance of Improved Farm Practices*, Raleigh 1952; najwcześniejsza jego praca z tego zakresu została ogłoszona w 1950 r. (*A Socio-psychological Approach to the Study of the Acceptance of Innovations in Farming*, „Rural Sociology” 1950, s. 359—364). Na język polski przetłumaczono: *Wpływ przemian w rolnictwie na cele i wartości* („Roczniki Socjologii Wsi” t. 3).

⁴ Na przykład *Bibliography of the Research on the Diffusion of Innovations*, Michigan State University East Lansing, Mich. 1967; *Diffusion of Innovations*, Free Press of Glencoe, New York 1962, 1966.

⁵ Pierwszy z nich jest Holendrem, drugi Francuz, współpracujący z Rogersem, autor *Les paysans et la modernisation de l'agriculture* (Paris 1958). Praca ta wywarła inspirujący wpływ na polskie badania w tym zakresie.

⁶ Omawiam za: W. Makarczyk, *Przyswajanie innowacji*, Ossolineum, Wrocław—Kraków 1971, s. 15—29.

⁷ *Ibid.*, s. 5.

olbrzymi materiał, który dotychczas został spenetrowany pod kątem dyfuzji innowacji tylko w niewielkim stopniu⁸. Dysponujemy materiałami autobiograficznymi zarówno dla okresu międzywojennego, jak też dla czterdziestolecia Polski Ludowej, materiałami, które są owocem wielu zorganizowanych przez ośrodki prasowe i naukowo-badawcze konkursów. Tylko część z nich została opublikowana drukiem, a większość znajduje się w dyspozycji Centrum Pamiętnikarstwa Polskiego lub instytucji organizujących poszczególne konkursy.

Przenikaniem innowacji do wsi i rolnictwa zajmował się również kierunek badawczy lat dwudziestych i trzydziestych zwany agronomią społeczną, która mimo dobrych początków nie utrzymała się jako autonomiczna nauka. W tej orientacji najwybitniejsza jest pierwsza praca W. Bronikowskiego z zakresu socjologii wsi⁹. Tu należy również wymienić badania SGGW i IUNG, które kontynuowały, aż do wybuchu II wojny, tradycje badawcze agronomii społecznej.

Odrębny rozdział w badaniach nad przyswajaniem nowości w różnych klasach i środowiskach społecznych stanowią badania etnografów i etnologów, np. B. Malinowskiego (*Wędrownka narzędzia*), K. Dobrowolskiego, które mają liczne odniesienia do badań nad innowacjami w wiejskich społecznościach lokalnych (np. Dobrowolskiego „proces opadania wytworów” z kultury klas wyższych do kultury klas niższych, gdy w tych pierwszych stają się one przeżytkiem)¹⁰. Podobną problematyką polscy etnografowie i socjologowie interesowali się wcześniej (np. S. Czarnowski, L. Krzywicki i in.).

Studia nad przenikaniem nowości, z zastosowaniem techniki wywiadu, metod socjometrycznych i analizy statystycznej przeprowadził w Polsce po raz pierwszy B. Gałęski w 1960 r. w Pracowni Socjologii Wsi Instytutu Ekonomiki Rolnictwa. Za punkt wyjścia przyjął on ankietę Ośrodka Badania Opinii Publicznej z 1959 r., którą objęto 1257 rolników z terenu całego kraju. Ankieta ta miała ujawnić sposoby myślenia rolników o ich warsztatach pracy w zależności od cech osobistych, postaw względem działań wspólnych oraz ich poglądów na przyszłość rolnictwa w Polsce.

Badania IER z 1960 r. bazowały na zmodyfikowanym kwestionariuszu OBOP z 1959 r. i zostały przeprowadzone w trzech wsiach na terenie ziem dawnych oraz w trzech na ziemiach odzyskanych. W centrum uwagi

⁸ Na przykład E. Jagiełło-Łysiowa, *Wiedza rolnicza i innowacje zawodowo-rolnicze w świetle materiałów pamiętnikarskich*, „Wieś Współczesna” 1966, nr 8.

⁹ W. Bronikowski, *Drogi postępu chłopca polskiego*, Państwowy Instytut Naukowy Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach, Warszawa 1934.

¹⁰ K. Dobrowolski, *Studia nad życiem społecznym i kulturą*, Ossolineum, Wrocław 1966.

postawiono problem modernizacji gospodarstw chłopskich. Uwzględniono również kwestię autorytetu rolnika i jego wpływu na proces dyfuzji, zależności między przyswajaniem a grupą obszarową gospodarstwa, kategorią społeczno-ekonomiczną, poziomem wykształcenia gospodarza oraz źródłem informacji o innowacji. Dla celów porównawczych przeprowadzono ankietę wśród rolników prowadzących rachunkowość, co przyjęto za kryterium elitarności ich gospodarstw (892) i nie prowadzących takiej (8057).

Kontynuacją badań Gałęskiego z 1960 r. była ankieta OBOP z r. 1962, którą objęto 1410 gospodarstw na terenie całego kraju. Przedmiotem jej była oświata rolnicza (poziom wykształcenia respondentów, źródła informacji o innowacjach i wpływ tych czynników na przyswajanie). Posłużono się zmodyfikowaną ankietą z badań Gałęskiego.

Następnym etapem badań empirycznych nad dyfuzją innowacji rolniczych w Polsce był rok 1964. Ośrodek Badań Prasoznawczych w Krakowie wspólnie z Zakładem Socjologii Wsi Instytutu Filozofii i Socjologii PAN (W. Makarczyk) przeprowadził badania na temat czytelnictwa prasy na wsi kieleckiej. Wzięto pod uwagę dynamicznie rozwijającą się wieś Gorzyczany w powiecie sandomierskim oraz o tradycyjnej, zbożowej gospodarce, mniej rozwinięte Jadowniki w Iłżeckiem (114 i 142 gospodarstwa). Oprócz wywiadów przeprowadzono obserwacje bezpośrednie, a następnie materiał opracowano statystycznie. Przedmiotem analizy była rola systemu źródeł informacji, w tym i czytelnictwa prasy rolniczej, w procesie przyswajania innowacji. Prześlędzono zależność między stopniem korzystania ze źródeł informacji a stadium procesu przyswajania.

W latach 1965—1967 przeprowadzono międzynarodowe badania porównawcze nad dyfuzją innowacji rolniczych w Czechosłowacji, Francji, Polsce, Rumunii i Włoszech. Inicjatorem i koordynatorem był Ośrodek Wiedeński UNESCO (Centre European de Coordination de Récherche et de Documentation en Sciences Sociales). Na terenie Polski badania przeprowadził Zakład Socjologii Wsi IFIS PAN (Gałęski, Makarczyk, L. M. Szwegrub) oraz Spółdzielczy Instytut Badawczy (M. Konieczna-Michalska). Projekt badań międzynarodowych opracował Gałęski. Poszczególne kraje zmodyfikowały jednak przyjęty projekt w tak znacznym stopniu, że nie osiągnięto porównywalności wyników badań w skali międzynarodowej (z wyjątkiem Polski i Rumunii). Zebrano wówczas po raz pierwszy dane o datach przyswojenia poszczególnych nowości przez rolników w naszym kraju.

Badaniami polskimi objęto trzy pary wsi z Poznańskiego i z Podlasia. Parę pierwszą stanowiły wsie o gospodarce indywidualnej: Młynkowo (Poznańskie) i Tchórzew (Podlasie), drugą Goślinowo i Cielemeć, gdzie wprawdzie przeważają gospodarstwa prywatne, ale występują również

dynamicznie działające instytucje spółdzielcze, wreszcie trzecią parą były Tarnowo i Ortel Książęcy — spółdzielnie produkcyjne. Kluczem doboru społeczności lokalnych uczyniono poziom kultury rolnej w danym regionie (Poznańskie — najwyższy, Podlasie — najniższy). Badano rozpowszechnienie trzech podstawowych innowacji: 1) ochronne opryskiwanie roślin, 2) stosowanie siewnika nawozowego, 3) używanie pasz przemysłowych. W badaniach polskich dodano innowację czwartą: dawkowanie pasz według wskazówek agronoma. Wyróżniono 5 grup zmiennych: 1) cechy globalnego systemu społeczno-ekonomicznego, 2) cechy badanej społeczności lokalnej, 3) sytuację społeczną respondentów, 4) stopień racjonalności postaw wobec gospodarstwa, 5) typ motywacji i zainteresowania innowacją. Po uwzględnieniu elementu czasu wprowadzania danej innowacji ustalono szereg prawidłowości procesu dyfuzji oraz skonstruowano krzywe jego przebiegu. W hipotezie badawczej przyjęto, że stopień nowatorstwa jest w większym stopniu zdeterminowany cechami globalnego systemu społeczno-ekonomicznego niż cechami jednostkowymi osoby wprowadzającej innowację. Hipoteza ta jednak musiała zostać w znacznym stopniu modyfikowana wskutek uzyskanego materiału empirycznego, gdyż okazało się, że wsie o mniejszym stopniu zaawansowania swojego rozwoju są bardziej „otwarte” na innowacje niż wsie rozwinięte, w związku z tym w warunkach polskich nie może być mowy o przeciwstawieniu wsi „tradycyjnych” i „nowoczesnych”, ale raczej o continuum w tym względzie, podobnie jak o continuum wieś — miasto¹¹.

Kolejne badania, tym razem w Lubelskiem, w których wziął udział autor niniejszego artykułu, zostały przeprowadzone przez socjologów z KUL pod kierunkiem J. Turowskiego w latach 1965—1967. Koncepcja tych badań nawiązywała zarówno do badań Makarczyka, jak i Gałęskiego, a polegała na doborze — parami — wsi w jednym rejonie i o podobnych uwarunkowaniach obiektywnych, a różniących się znacznie, czy raczej skrajnie, stopniem swojego rozwoju społeczno-gospodarczego. Wypytowano 4 pary wsi: Kopina i Jarczówek (Łukowskie), Rozdzałów i Strupin Mały (Chełmskie), Żyrzyn i Kotliny koło Puław, oraz Udrycze-Wola i Dębowiec (Zamojskie).

W pierwszym etapie badań terenowych przeprowadzono wywiady informacyjne z aktywem wsi oraz sporządzono tzw. charakterystyki na temat wprowadzonych innowacji. W wyniku tego sporządzono inwentarz innowacji. W oparciu o ten zwiad badawczy i materiał zastany opracowano kwestionariusz wywiadu w rodzinie i gospodarstwie rolnym (dane ogólne o gospodarstwie i rodzinie, postawy respondenta, dane o poszcze-

¹¹ B. Gałęski, *Innowacje a społeczność wiejska*, PIW, Warszawa 1971; Makarczyk, *op. cit.*, s. 34—36, 183—184.

gólnych nowościach wprowadzonych lub nie wprowadzonych do gospodarstwa rolnego i domowego, dane o respondencie). Uzyskano ogółem 300 wywiadów, z czego do analizy statystycznej uwzględniono 285.

Problematyka badań lubelskich objęła: przyczyny różnicowań w stopniu rozwoju społeczno-gospodarczego poszczególnych wsi, różnice między wsią zmodernizowaną a słabiej rozwiniętą, kanały informacji o innowacjach, uwarunkowania makrostrukturalne upowszechnienia innowacji, czynniki lokalne stymulujące upowszechnianie nowości, rolę czynników społecznych i społeczności lokalnej w procesie modernizacji, rolników-nowatorów i rola gospodarstw przodujących, zależności i prawidłowości zachodzące w ramach zmiany postaw i wzorów zachowania, oraz postulaty praktyczne¹².

Według Turowskiego i A. Bornusa różnica w stopniu społeczno-gospodarczego rozwoju wsi sprowadza się do trzech głównych, niejako „syntetycznych” wskaźników:

1) wydajność głównych płodów rolnych w przeliczeniu na jednostkę powierzchni oraz stopień mechanizacji pracy, 2) stopień instytucjonalizacji życia społecznego wsi, polegający na tworzeniu różnych form zbiorowego działania [...] obejmującego większość ludności we wsi, 3) ilość i rodzaje wspólnych urządzeń uzyskanych czy też wzniesionych przy współdziałaniu ludności, a obsługujących mieszkańców wsi¹³.

Autorzy wymieniają również wskaźniki ekonomicznej modernizacji wsi:

1) wskaźnik wysokości plonów głównych ziemioplodów, tj. 4 zbóż i ziemniaków z ha, wskaźnik stosowania nawozów mineralnych w kg na 1 ha, wskaźnik przeciętnej mleczności, wskaźnik pogłowia bydła i trzody chlewnej, stopień mechanizacji pracy, mierzony liczbą sztuk sprzętu zmechanizowanego na 100 ha użytków rolnych [...] zarówno stanowiących własność indywidualną, jak i własność kółka rolnicze¹⁴.

Różnice w stopniu społeczno-gospodarczego rozwoju wsi „zmodernizowanych” i „zacończonych” okazały się jednak nie tak klarowne i ostre, jak to pierwotnie zakładano. Wiąże się to m.in. z identycznymi uwarunkowaniami makrostrukturalnymi oraz z powszechnym dostępem do źródeł informacji o nowościach. Różnice między nimi okazały się raczej ilościowe, a nie o charakterze jakościowym. Wyniki badań były zatem w jakiejś mierze zbieżne z wynikami uzyskanymi przez Gałęskie-

¹² J. Turowski, A. Bornus, *Drogi modernizacji wsi. Przenikanie innowacji do rolnictwa i wsi województwa lubelskiego*, PWN, Warszawa 1970; J. Styk, *Dwie fazy modernizacji wsi*, „Roczniki Socjologii Wsi” t. 10:1970, s. 141–146.

¹³ Turowski, Bornus, *op. cit.*, 56.

¹⁴ *Ibid.*, s. 92.

go. Odrębny problem stanowi reprezentatywność przebadanych społeczności lokalnych, a co za tym idzie, możliwość ekstrapolacji wyników. Sami autorzy są świadomi tego problemu i dlatego swoje dzieło nazywają socjologiczną monografią terenową.

Zarówno w omawianym okresie, jak i w latach następnych były prowadzone również inne badania nad przenikaniem nowości, mające charakter bardziej wycinkowy. Można zaliczyć do nich np. studia nad rolą gospodarstw wzorowych i przodujących rolników w procesie modernizacji wsi (D. Gałaj¹⁵, Gałęski¹⁶, S. Dziabała¹⁷, J. Kuźma¹⁸, J. Marek¹⁹, a zwłaszcza I. Adamski²⁰), nad modernizacją wiejskich gospodarstw domowych (Z. Rybicka²¹), nad drogami upowszechnienia wiedzy rolniczej (Konieczna-Michalska²², S. Kosiński²³, Kuźma²⁴), M. Trawińska²⁵, nad innowacjami w spółdzielczości wiejskiej (Konieczna-Michalska²⁶, Szwengrub²⁷). W ostatnich latach związki między tradycjami

¹⁵ D. Gałaj, *Aktywność społeczno-gospodarcza chłopów. Studium szczegółowe na przykładzie wsi Bocheń, powiatu łowickiego*, LSW, Warszawa 1961; *Przodujący rolnicy a procesy zmian na wsi*, „Wieś Współczesna” 1967, nr 7.

¹⁶ Poza cytowaną już wyżej pracą mam tu na myśli głównie: B. Gałęski, *Chłopi i zawód rolnika*, PWN, Warszawa 1963; B. Gałęski, *Studia nad społeczną strukturą wsi*, Ossolineum, Wrocław 1973.

¹⁷ *Gospodarstwa przodujące i ich rola w społeczno-gospodarczym rozwoju wsi*, „Kultura i Społeczeństwo” 1967, nr 1.

¹⁸ *Przodujące gospodarstwa rodzinne jako czynnik modernizacji wsi i rolnictwa*, „Roczniki Socjologii Wsi” t. 12: 1972—1974, s. 163—172.

¹⁹ *Sylwetki dobrych rolników — opinie i rzeczywistość*, „Roczniki Socjologii Wsi” t. 6: 1967, s. 81—98.

²⁰ *Chłopskie gospodarstwa przodujące*, KiW, Warszawa 1968; *Gospodarstwa przodujące i ich rola w społeczno-gospodarczym rozwoju wsi*, „Kultura i Społeczeństwo” 1967, nr 1.

²¹ *Innowacje w wiejskim gospodarstwie domowym*, „Roczniki Socjologii Wsi” t. 10: 1970, s. 301—306.

²² *Rola handlu spółdzielczego w upowszechnianiu innowacji rolniczych*, „Roczniki Socjologii Wsi” t. 10: 1970, s. 135—140.

²³ *Gminna służba rolna kategorią zawodową modernizującą społeczno-gospodarcze życie wsi*, „Roczniki Socjologii Wsi” t. 12: 1972—1974, s. 153—162.

²⁴ *Ocena skuteczności różnych dróg upowszechniania wiedzy i nowości rolniczych na przykładzie wybranych wsi regionu krakowskiego*, „Roczniki Socjologii Wsi” t. 13: 1975, s. 183—192.

²⁵ *Czytelnictwo na wsi a procesy modernizacyjne*, „Roczniki Socjologii Wsi” t. 10: 1970, s. 185—210.

²⁶ *Dyfuzja innowacji rolniczych a spółdzielczość wiejska*, [w:] *Upowszechnianie nowości produkcyjnych wśród rolników*, red. B. Gałęski, Zakład Wydawnictw CRS, Warszawa 1969, s. 108—161.

²⁷ *Z zagadnień społecznych skutków innowacji w rolnych przedsiębiorstwach produkcyjnych*, „Roczniki Socjologii Wsi” t. 6: 1967, s. 99—115; *Badania nad przyswajaniem nowości produkcyjnych przez członków rolniczych spółdzielni produkcyjnych*, [w:] *Upowszechnianie nowości...*, s. 73—107.

kulturowymi a przyswajaniem nowości we wsiach Koszalińskiego zajmuje się A. Moniak²⁸.

Podsumowanie polskiego dorobku socjologicznego w zakresie dyfuzji innowacji do wsi i rolnictwa stanowi praca Makarczyka, który w oparciu o literaturę zarówno zagraniczną, jak i krajową oraz badania własne dokonuje ustaleń teoretycznych i metodologicznych, jak też socjotechnicznych²⁹.

Pierwotne pojęcie innowacji, pochodzące od Tarde'a, oznaczało nowe słowa, idee mitologiczne i procedury przemysłowe. Rozciągało się ono zatem na wszelkie wartości kulturowe, które w określonych warunkach społecznych są traktowane przez członków danej społeczności jako nowe. Pojęcie to dokładniej precyzuje Rogers: „Innowacja jest to idea postrzegana przez jednostkę jako nowa”³⁰. Nieistotne jest więc, czy obiektywnie dana idea jest stara czy niedawno powstała, ważne, że jest przez określoną społeczność traktowana jako nowa, a więc stanowi to odniesienie do doświadczenia członków konkretnej grupy społecznej. Inni określają innowację jako ideę, zabieg, wytwór kulturowy, wartość. Innowacją zatem może być zarówno wytwór rąk, jak i umysłu, ale także element przyrody, o ile staje się wartością kulturową poprzez przypisanie mu przez ludzi określonej roli³¹. Do zaistnienia innowacji niezbędna jest zmiana jakościowa, a nie tylko ilościowa, np. przejście od nawozu organicznego do nieorganicznego jest innowacją, podczas gdy nią nie jest zmiana dawkowania danego nawozu³².

W badaniach empirycznych czyni się zatem duże uproszczenia, sprowadzając innowacje do płaszczyzny technicznej i technologicznej, co jest o tyle uzasadnione, że ta płaszczyzna stosunkowo łatwo podlega operacjonalizacji, pamiętać jednak należy o tym, że badamy wówczas tylko określony fragment dyfuzji innowacji czy procesu modernizacji. W niektórych jednak badaniach bierze się pod uwagę nie tylko to zawężone pojęcie innowacji; rozszerza się je na wzory postępowania, system wartości, stopień instytucjonalizacji i integracji życia społecznego i inne elementy kulturowe, które dadzą się zobiektywizować. Tak postąpił w swoich badaniach Turowski, który za innowację uznał „każdy wytwór materialny ludzkiej działalności, wzór postępowania i wartość nie występującą w przeszłości w badanych wsiach-społecznościach

²⁸ *Tradycje kulturowe w społeczności wiejskiej a przenikanie innowacji rolniczych*, [w:] *Społeczności lokalne i ich przemiany*, Materiały z seminarium, 10—13.06.1978, Pojezierze, Olsztyn 1980, s. 124—130.

²⁹ *Makarczyk, op. cit.*

³⁰ *Diffusion of Innovations*, New York 1962, s. 13.

³¹ *Makarczyk, op. cit.*, s. 9.

³² *Wilkening, Process of Acceptance...*

lokalnych”³³. Słusznie zatem nadano opracowaniu tytuł szerszy niż dyfuzja innowacji (Drogi modernizacji wsi).

Drugim podstawowym pojęciem teorii dyfuzji innowacji jest pojęcie dyfuzji. Do socjologii zostało ono zaczerpnięte z etnologii, gdzie zaadaptowano je z chemii. W etnologii dyfuzja oznacza rozprzestrzenianie się wytworów danej kultury lub całego systemu kulturowego. Rogers określa dyfuzję w socjologii jako „rozprzestrzenianie się nowej idei od źródła jej wynalezienia lub stworzenia aż do ostatecznych jej użytkowników, czyli tych, którzy ją przyswajają”³⁴. Ostatnim ogniwem procesu dyfuzji jest osoba decydująca się na wprowadzenie danej innowacji. Na tym etapie jest to proces psychologiczny, podczas którego osoba przechodzi „od pierwszej wiadomości o innowacji aż do ostatecznego jej wprowadzenia”. Ten psychologiczny proces przyswojenia (adoption) inni określają jako akceptację. Dzieli się go na 5 etapów: uświadomienia, zainteresowania, oceny, próby i przyswojenia³⁵. Etap psychologiczny na tym się kończy, dalej następuje etap społeczny, gdyż podmiotem jest osoba lub zespół, który decyduje się na wprowadzenie danej innowacji.

Stopniowe akceptowanie innowacji przez jednostkę (lub podmiot zbiorowy) określamy jako proces przyswajania, zaś wzrost liczby przyswajających w obrębie danej społeczności (lub systemu społecznego) — jako proces dyfuzji³⁶.

Proces dyfuzji podlega szeregowi wyznaczników stymulujących jego przebieg. Makarczyk dzieli te wyznaczniki na 4 grupy: cechy samej innowacji (względna korzyść jaką może przynieść wprowadzenie nowości, „współgranie” jej z dotychczas uznawanym systemem wartości lub modelem postępowania, złożoność, podzielność oraz przekazywalność), ogniwa pośredniczące (np. system informacji o innowacjach), środowisko społeczne (uwarstwienie, wzory i pobudki zachowań), oraz cechy podmiotu przyswajającego³⁷. Ten ostatni wyznacznik ma istotne znaczenie zwłaszcza na etapie nowatorów, tzn. tych, którzy jako pierwsi wprowadzają innowację w danej społeczności lokalnej.

Badacze najczęściej zajmują się przebiegiem przenikania innowacji do określonej zbiorowości, cechami innowacji jako czynnikami wpływającymi na adaptację. Tu zwrócono uwagę na czynnik podobieństwa innowacji: łatwiej przyjmują się podobne do już znanych, np. szybkie rozprzestrzenianie się mieszańca sorgo w stanie Kansas ze względu na

³³ Turowski, Bornus, *op. cit.*, s. 20.

³⁴ *Diffusion of Innovations*, s. 9.

³⁵ *Ibid.*, s. 17, 81.

³⁶ Makarczyk, *op. cit.*, s. 14.

³⁷ *Ibid.*, s. 83—118.

jego podobieństwo do uprawianego tam już mieszańca kukurydzy³⁸. Kolejnym często występującym problemem badawczym są motywy skłaniające do przyjęcia nowości (np. niezadowolenie z istniejącego stanu rzeczy, potrzeba i użyteczność, zysk ekonomiczny, uznanie innych rolników itd.), sposoby podejmowania decyzji, etapy procesu wdrażania i upowszechniania, stosunek rolników do postępu, wpływ środowiska na proces adaptacji, kanały informacji o innowacjach, rola informatorów, rola służby rolnej. W doradztwie rolniczym wyróżnia się 4 etapy: analiza i diagnoza sytuacji gospodarczej konkretnego rolnika, propozycje i informacje o możliwych do wprowadzenia zmianach, w tym również o innowacjach, etap przekonywania i ewentualnej korektury decyzji po jej powzięciu i wreszcie — co nie zawsze w praktyce bywa prowadzone — faza pomocy w realizacji innowacji³⁹.

W oparciu o badania empiryczne sformułowano szereg prawidłowości dotyczących procesu przyswajania innowacji, których zasób i zakres powiększa się w miarę dalszych opracowań. Jednakże wydaje się, że polska socjologia wsi jest już po okresie eksplozji badań i opracowań dotyczących tego zagadnienia. W socjologii zachodnioeuropejskiej i amerykańskiej badania takie są prowadzone nadal, zwłaszcza w zakresie efektywności doradztwa rolniczego i aktywizacji oraz rozwoju społeczności lokalnych (community development). Na terenie Polski zagadnieniami aktywizacji zajmuje się Z. T. Wierzbicki⁴⁰. Ze względu na specyfikę rolnictwa polskiego, podzielonego na trzy sektory, a w sektorze prywatnym w większości drobnotowarowego, w przeciwieństwie do gospodarki typu farmerskiego, wyniki badań zachodnich mają odniesienie do naszych warunków tylko w niewielkim stopniu.

Dyfuzja innowacji jest jednym z elementów procesu modernizacji wsi jak o społeczności lokalnej⁴¹. Postęp w życiu społeczno-zawodowym wsi dokonuje się poprzez udoskonalenia, a więc innowacje, natomiast kompleks zmian zachodzących w rolnictwie i jego rozwój oraz

³⁸ L. Brandner, *Using Congruence to Accelerate Agricultural Development*, „Fatis” t. 12: 1965, nr 2, s. 41—44.

³⁹ Cz. Maziarz, *Socjologiczne i psychologiczne aspekty wdrażania nowości rolniczych do praktyki w świetle dotychczasowych badań*, „Biuletyn Pedagogiczny Szkolnictwa Rolniczego” 12: 1969, nr 5/51, s. 12—29.

⁴⁰ *Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnej w socjologicznej perspektywie*, „Studia Socjologiczne” 1973, nr 1, s. 49—66; *Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnych*, red. Z. T. Wierzbicki, Ossolineum, Wrocław—Warszawa—Kraków 1973 (materiały z IX Ogólnopolskiej Konferencji Wsi i Rolnictwa).

⁴¹ Ostatnio udostępniono czytelnikowi polskiemu antologię tłumaczeń pt. *Tradycja i nowoczesność* (w wyborze J. Kurczewskiej i J. Szackiego, Czytelnik Warszawa 1984), która jest w pewnym stopniu poświęcona również pojęciu modernizacji.

dostosowanie do pozostałych elementów społeczeństwa globalnego można określić mianem modernizacji. „Przy określaniu modernizacji jako złożonego procesu społecznego innowacja byłaby środkiem, z pomocą którego dokonuje się modernizacja”⁴². Pojęcie modernizacji zakłada jednak zachowanie podstawowych cech i zasad systemu społecznego, który jej ulega; zmieniają się elementy składowe systemu, a nie sam system. Zmiany modernizacyjne dokonują się m.in. poprzez wprowadzanie innowacji. Nie można zatem uznać urbanizacji wsi podmiejskich za ich modernizację, gdyż zmianie ulega cały system społeczno-gospodarczy takiej wsi jako społeczności lokalnej; jest to zatem proces znacznie głębszy niż modernizacja.

Zdaniem niektórych autorów proces modernizacyjny:

[...] od strony przedmiotowej sprowadza się do wprowadzenia i upowszechnienia innowacji, a więc nowych elementów kultury, zarówno w zakresie wytworów materialnych działalności ludzkiej (narzędzi i urządzeń produkcyjnych, urządzeń gospodarstwa domowego, urządzeń komunalnych we wsi), jak i w zakresie wzorów zachowań (zawodowych i pozazawodowych dziedzin aktywności) oraz w zakresie wartości i systemów wartości. Od strony podmiotowej (świadomościowej) sprowadza się do zmiany postaw, wartości i wzorów zachowań ludności rolniczej⁴³.

Pojęcie modernizacji swoim zakresem jest znacznie szersze niż pojęcie innowacji: każda innowacja może prowadzić — i często prowadzi — do modernizacji, ale nie każda modernizacja jest innowacją czy z niej się wywodzi. Modernizacja jest procesem kulturowym i zachodzi w różnych dziedzinach życia: zawodowego, gospodarczego, społecznego, kulturalnego, religijnego, moralnego, zwyczajowego itd. Dlatego można — „pars pro toto” — mówić np. o modernizacji społecznej, gospodarczej, kulturalnej itd. Z tego właśnie względu całość procesów oznaczających postęp, rozwój i aktywizację wsi i rolnictwa można by nazywać procesami modernizacyjnymi. Innowacja wtedy byłaby środkiem, z pomocą którego dokonuje się modernizacja⁴⁴.

Modernizacja jednak musi mieć swoje punkty odniesienia zarówno w sferze teoretycznej, czasowej, modelowej, a także w odniesieniu do społeczeństwa globalnego. Wieś i rolnictwo nie występuje bowiem jako układ odizolowany od reszty społeczeństwa; jest z nim powiązany różnorodnymi nićmi.

⁴² Turowski, Bornus, *op. cit.*, s. 20.

⁴³ *Ibid.*

⁴⁴ J. Turowski, *Czynniki psycho-społeczne przenikania postępu technicznego do wsi i rolnictwa*, „Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska”, sectio H, vol. III 4, 1969, s. 58.

Nowoczesne gospodarstwo rodzinne uwikłane jest [...] w system zależności, które przekształcają je w element większego układu organizacyjnego. Ta postać ewolucji nowoczesnego gospodarstwa rodzinnego ku przedsiębiorstwu o charakterze industrialnym wydaje się podstawowa⁴⁵.

Jedną z ważniejszych perspektyw badawczych wydaje się np. analiza propagowanego po 1945 r. w Polsce modelu gospodarstwa rolnego o charakterze rodzinnym. Wiadomo, że model ten na przestrzeni czterdziestolecia powojennego zmieniał się bardzo zasadniczo i że miał wpływ na tempo oraz kierunki modernizacji. Jednak brak badań w tym zakresie nie pozwala na wyciągnięcie bardziej szczegółowych wniosków. Jest to ważne nie tylko ze względów naukowych, ale przede wszystkim pragmatycznych: jakich błędów należy unikać w polityce rolnej, a jakie rozwiązania modelowe przynoszą pożądane skutki praktyczne.

Sferę teoretyczną badań nad procesami modernizacji wsi i rolnictwa należy odnieść do teorii o dużym zasięgu. Teoria dyfuzji, czy szerzej — modernizacja jest teorią średniego zasięgu i choć jest rozwijana nadal, to jednak teorią takiego zasięgu pozostanie. Wydaje się, że można ją w szerszym kontekście teoretycznym interpretować i rozwijać w ramach teorii rozwoju społecznego.

Nowoczesna wieś polska nie występuje w stanie „czystym”, jest ona częścią integralną społeczeństwa globalnego, podlegającą tym samym uwarunkowaniom makrostrukturalnym, co i pozostałe dziedziny gospodarki narodowej oraz inne warstwy społeczne. Ponadto struktura zawodowa mieszkańców wsi dawno przestała być monolityczna: około 30% właścicieli indywidualnych gospodarstw rolnych pracuje zawodowo równocześnie poza rolnictwem. Stąd

[...] już samo przeciwstawienie tradycyjne-nowoczesne jest w odniesieniu do naszego kraju niewspółczesne, znaczny odsetek mieszkańców naszego kraju, a w środowiskach chłopsko-robotniczych ogromna większość — to pracownicy różnorodnych przedsiębiorstw lub instytucji państwowych czy spółdzielczych i onoty zarówno rolnika poznańskiego, jak i podlaskiego w znacznym stopniu pasują do tej sytuacji⁴⁶.

Zamykanie problematyki badawczej w zakresie teorii dyfuzji innowacji i modernizacji wsi do płaszczyzny technicznej i produkcyjnej jest zatem niemożliwe; musi być ona badana w szerokim kontekście przemian kulturowych współczesnego społeczeństwa polskiego.

⁴⁵ Gałęski, *Innowacje a społeczność wiejska*, s. 358.

⁴⁶ *Ibid.*, s. 367.

РЕЗЮМЕ

В пределах системы общественных наук за последнее десятилетие накопилось знание на тему проникновения новшества в разные области общественно-хозяйственной жизни. Особенно относятся они к социологии деревни. Автор рассматривает эмпирические исследования тех проблем, учитывая территорию Польши. Исследования диффузии новшества в сельском хозяйстве в Польше развились особенно в 60—70-ые годы. Часть этих исследований реализуется в пределах международной исследовательской программы. Широко задуманные исследования провели: В. Макарчук (Кельце), Б. Галеньски (Великая Польша и Подлясье) и Я. Туровски (Люблищина). Независимо от вышеупомянутых исследований проведено много подробных исследований т.к. исследование системы информации о новшестве, роли передовых хозяйств, модернизации домашнего хозяйства, функционирования сельскохозяйственной службы итд.

После представления результатов исследований, автор обсуждает основные элементы и понятия теории диффузии, а потом связывает их с проблематикой модернизации сельского локального общества.

SUMMARY

During the past few decades in social sciences there has accumulated a body of knowledge on the penetration of innovations to various domains of socio-economic life. The knowledge of this kind has come into being within rural sociology. The author carries out a brief review of empirical studies on this subject, paying special attention to the area of Poland. In Poland studies on the diffusion of agricultural innovations developed mainly in the 'sixties and 'seventies. Some of them were carried out as contributions to international research projects. The most large-scale studies were made by W. Makarczyk (the Kielce region), B. Gałęski (Great Poland and the Podlasie region), and J. Turowski (the Lublin region). Apart from them, there have also been many detailed studies concerning, among others, the system of information about innovations, the role of leading farms, household modernization, functioning of agricultural services etc.

After the review of the state of research, the author discusses the main elements and concepts of the theory of diffusion and he places them in a wider research perspective, namely, among the problems of the modernization of local rural communities.

